

КОНЦЕПТ “ДУША” ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВИЙ ЦЕНТР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

- ладів. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1997. – 191 с.
6. Караванський С. *Секрети української мови*. – К.: Кобза, 1994. – 152 с.
7. *Культура української мови* / За ред. В. М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – 302 с.
8. Михайлюк В. О. *Українська мова професійного спілкування: Навчальний посібник*. – К.: ВД “Професіонал”, 2005. – 496 с.
9. Огієнко І. *Нариси з історії української мови: Система українського правопису*. – Вінніпег, 1990.
10. Скуратівський В. *Берегиня: Художні оповіді, новели*. – К: Либідь, 1987. – 213 с.

Олена Куцик, кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри слов'янських мов
Віра Русецька, кандидат філологічних наук, доцент
кафедри слов'янських мов
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

КОНЦЕПТ “ДУША” ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВИЙ ЦЕНТР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті здійснено комплексний аналіз мовного концепту “душа” в українській фразеології. Детально розглянуто мікрогрупу, у центрі якої стоїть названий “заголовний” концепт, аналіз якого як складника фразеологічних одиниць базується на сукупності семантичних маркерів, на його парадигматичних і синтагматичних зв'язках та фоновій культурологічній етнолінгвістичній інформації.

Однією з важливих проблем сучасної лінгвістичної науки є проблема вивчення фразеології як системи. Все більше зростає інтерес до дослідження системних відношень у фразеології шляхом вивчення фразеологічного матеріалу за певними семантичними групами. Семантична класифікація усталених зворотів є однією з ознак виявлення системності у фразеології. Фразеологізми, побудовані на основі концепту *душа*, становлять мікросистему по відношенню до фразеологічної системи в цілому.

Постановка проблеми. У наукових працях останнього десятиліття популярною та актуальною стала теорія картини світу (Г.В. Колшанський, В.О. Аврорів, Т.В. Цив'ян, Б.О. Серебренніков, О.С. Кубрякова, Л.А. Лисиченко). Ця теорія має різні аспекти дослідження. Диференціація загальної та індивідуальної картин світу на підставі однієї мовної спільності ґрунтується на протиставленні колективно сформованого ментального простору, що фіксується також у мові, та індивідуальних концептосистем. Оскільки засобом зберігання та використання знань є не лише мова, науковці розрізняють концептуальну та мовну картину світу. Немає єдиної думки щодо їх меж та співвідношення.

Мовна і концептуальна картини світу є варіативними, динамічними утвореннями (Б.О. Серебренніков, О.С. Кубрякова, Е. Пийрайнен). Останнім часом в Україні значно поширилися дослідження саме концептуальних картин світу.

Аналіз останніх досліджень існує ряд робіт, присвячених проблемі вивчення асоціативних відношень ФО, об'єднаних у близькі групи на базі поняттєвої спільності (В.Л. Архангельський, В.М. Мокієнко, В.Д. Ужченко, М.Т. Демський та інші), однак це лише початок створення спільної теорії об'єднання груп слів і фразеологізмів за їх семантичною близькістю.

Базові концепти української та інших культур були предметом дослідження багатьох учених: Т.В. Валюкевич (концепт “зовнішність”), С.Г. Воркачев (концепт “щастя”), О.Є. Єфименко (концепт “степ”), В.А. Лукін (концепт “істина”), Н.В. Вдовиченко (концепт “гріх”), О.Б. Кузьміна (концепти “білий – чорний”), Н.Г. Лисичька (концепти “добро – зло”) тощо. Окремі наукові розвідки щодо концепту “душа” в лінгвокультурологічному аспекті знаходимо у працях О.М. Каракуці [4].

Головна мета нашої наукової розвідки – комплексна характеристика мовного концепту *душа* в українській фразеології.

КОНЦЕПТ “ДУША” ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВИЙ ЦЕНТР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Виклад основного матеріалу. За влучним висловом В. Дала, у слові “не менше життя, ніж у самій людині”. Сам лінгвокультурологічний аналіз рівноцінний пригадуванню сюжетів, осіб, які дали основу для словосполучення або ж виявлення фону, контексту, які сприяли утворенню стійких словосполучень. У центрі культурного простору перебуває людина. Мовний образ людини, сфера її емоційної й раціональної поведінки, її життя, доля відтворені культурою. Сучасні методи лінгвістичних досліджень – когнітивна лінгвістика, фреймова семантика, логічний аналіз мови, а також семіотика, психоаналіз, постмодернізм. Так аналізує підходи до аналізу базових концептів у мові, наприклад, Н. Брагіна [3, 136 – 137]. Virізняється низка прийомів концептуального аналізу, серед яких: аналіз значення за словниковими дефініціями; етимологічний аналіз (С. Воркачов, Г. Кусков); метод “профілювання” (Й. Бартмінський, С. Небжеговська); опис концепту за його асоціативним полем (Л. Чернейко, В. Долинський); “візуальний” метод (Р. Ленекер).

Об’єктом вивчення стає семантика слова в усьому обсязі [11, 162]. Семантико-культурологічний обсяг концепту можна безкінечно уточнювати, віднаходити все нові й нові грані, оскільки він виступає об’єктом дослідження не лише лінгвістики, а й логіки, психології, культурології, філософії. Невипадково Ю. Степанов так конкретизує названий “обсяг”: концепт – це “пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує те чи інше слово. Концепт, отже, ширший за поняття, оскільки останнє включає сукупність основних ознак, а концепт об’єднує інформацію про всі ознаки реалії. Наприклад, брід – “мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік” [10, 260]. Передбачається, що воно зручне для подолання водної перешкоди. Лексикографічно виокремлена сема “зручності”, отже, вона ніби спричинила становлення усталених зворотів *питати (спитати) броду, не спитавши броду та в воду*. Водночас це значення пов’язане з уявленням про перехід *душі* в інший світ або символ “перехідного” стану індивіда, що стирає грань між сном і дійсністю і який суміщає непокєднувані стихії вогню і води (гарячка, піт, холодний піт). Такі самі “переходи” – весілля або почуття кохання й смерть. Тут і переправа на паромі, і стан, коли “бродить” *душа*, не знайшовши спокою на тому світі, і мотив мосту як перехід по настилу через багнiste місце [11, 263].

Без перебільшення можна сказати, що кожна культура, по-своєму моделюючи мовний образ світу і категоріально-семіотичний код (етнокуль-

турні знання, рід занять, звичай, вірування, міфологію), своєрідно виокремлює, лінгвалізує й модифікує певні ділянки, релевантно-об’єктивні чи вибірково-субактивні фрагменти довкілля.

Для кожної моделі світу характерним є наявність певних універсальних елементів, що створюють сітку координат світобудови людини, той каркас, у якому людина самореалізує свою сутність. Такі поняття, як *душа, серце, розум, почуття, натхнення, щирість, душевний спокій* тощо, що є онтологічними орієнтирами людського буття, виражені у мовному знаці, відтворюють не лише світобудову (макрокосм), а й внутрішній тезаурус людини (мікрокосм).

Знання змістового обсягу мовного знака залежить від освіченості людини, її життєвого досвіду, обставин самого життя, оскільки мовна семантика пов’язана з мовною картиною світу, а вона різна у різних людей, залежно від їх професії, віку, уподобань тощо.

Концепт весь час перебуває в динаміці, як інтерпретатор смислу він постійно уточнюється й модифікується.

Детальніше розглянемо мікрогрупу, у центрі якої стоїть “заголовний” концепт *душа* і аналіз якого як складника фразеологічних одиниць базується на сукупності семантичних маркерів, на його парадигматичних і синтагматичних зв’язках та фоновій культурологічній етнолінгвістичній інформації.

Відомо, що слово “душа” входить до терміна “психологія”: грец. *психе* – душа і *логос* – закони природи, а психологія означає “закони життя душі”.

У філософії *душа* (лат. *anіma* – душа) – поняття, що виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання, співпереживання або відчуження. У більшості філософських та релігійних систем душа протиставляється як тілу, так і духу.

За Платоном, невмируща лише вища частина душі – раціональна, яку він називає деміургом – будівником усього світу, ідеальним першопочатком.

Аристотель у “Трактаті про душу”, окрім аналізу різних виявів психіки, актуального і для сучасної психології, дає оригінальне її бачення. Для нього душа і тіло – неподільні частини цілого, так само неподільні, як форма, образ і матерія, що в ньому відобразилася. Душа – принцип життя, нерозривно пов’язаний з органічним життям [6, 17].

У середньовічній культурі душа – це опосередкування між тілом та духом. Душі надається надзвичайно важливе значення у спасінні людини. У філософії Нового Часу екзистенційна тріа-

КОНЦЕПТ “ДУША” ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВИЙ ЦЕНТР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

да “тіло – душа – дух” замінюється гносеологічною парою “матеріальне – ідеальне”. У сучасній українській філософії поняття “душа” знаходить розвиток у понятті “душевність”, яке трактується як здатність до комунікативної відкритості, толерантності, конкретно вираженої любові та співчуття [15, 179 – 180].

Наші предки вважали, що у світі живих людини – лише гість, “своєю” вона стане лише на “тому світі”. Тіло в уявленні давніх українців переставало існувати після смерті. Воно певним чином пов’язувалося з душею у народних приповідках: *у поганому тілі погана душа*.

Отож, зміст концепту як основної одиниці ментальності, ментальної сутності визначається всією розмаїтістю контекстів його вживання й залежить від світоглядних домінант. Душа – внутрішній психічний стан людини; людина як носій тих чи інших рис, якостей; сама людина. Власне, це “концепт людини”, обсяг якого практично збігається з обсягом поняття. Тут концепт етимологічно виявляє зв’язок з поняттями *серце, тіло, кров*; дієсловами *боліти, тікати, рватися, тремтіти, тішитися, кипіти, бажати, розквітати* тощо. Етимологічні грані слова глибоко проростають в етнокультурну, у духовний світ пересічного мовця – і у фразеологічну систему (*душа (серце) рветься, душа тремтить, чого душа бажає* і т.д.).

Практично незаперечною є теза, що фразеологія – найбільш самотутнє явище. Що вона характеризується “найбільшим ступенем екстралінгвістичності”, а в жодній галузі мови “немає стільки екстралінгвістичного, як у фразеології” [9, 84]. Навіть у фраземах, де етнокультурне наповнення втрачається, у народній пам’яті залишається їх традиційна “українськість”, – пише В.М. Кононенко [5, 218].

Найвидатніший історик мови, фольклорист, етнограф, автор праць із семантики, етимології, діалектології, дослідник взаємозв’язку мови й мислення О. Потебня практично в усіх працях відштовхувався від слова, яке виражає не все поняття, а одну з ознак, саме ту, що здається народному світогляду найважливішою ознакою, яка базується на міцному ґрунті духовних виявів на-самперед українського (слов’янського) етносу [7, 285].

Концепт *душа* став образно-смысловим центром цілого ряду усталених словесних комплексів в українській мові. Фразеологічні номінації із семантичним компонентом *душа* концептуально поєднані з ідеєю життя та смерті, земним та небесним існуванням.

У різних народів світу існувало різне уявлення

про душу і місце її знаходження. У деяких народів не було взагалі такого поняття. В європейській традиції основним місцем перебування душі вважалося серце, хоча душа й не постійно жила там. При сильному переляку говорили: *душа в п’яти (п’ятки) тікає (заглядає, лізе, ховається)*. Уві сні душа могла мандрувати: полетіти до коханого чи на рідну землю. На думку багатьох народів, душа знаходилася в голові. Саме тому так відоме полювання за головами (скальпами). У якутів було уявлення про три душі, які співіснують у людині. Одна душа живе в кістках людини, а тому так важливо поховати кістки; друга душа – в голові, і її слід належно провести, щоб вона не верталася зі світу мертвих; а третя душа блукає. Ця душа виходить під час сну, вона вилітає як птах після смерті людини і стає духом [14, 171].

ФО *душа в п’яти (п’ятки) тікає (заглядає, лізе, ховається)* [13, 278] також пов’язується з сюжетом “Іліади” Гомера. Говорячи про враження, яке справила на греків поява троянського героя Гектора, що порівнюється з левом, наводить жах на мисливців, Гомер додає: “Здригнулися всі, і у кожного відвага впала...”. Порівняймо в латинському варіанті: *Omnis in pedes decedit*. У Гомера почуття раптового страху, під впливом якого з’являється бажання негайно бігти, дається фізіологічне пояснення. Аналогічний вираз (але українській мові невідомий) – *душа в ніс втекла* – можна знайти у Петронію [2, 175].

Про відверту, щирі у поведженні з іншими людину говорять: *душа навстіж (нарозхрист)* [13, 278]. У цьому випадку душа – ямочка на шії, над грудною кісткою, під кадиком, де, за народними уявленнями, розташована душа людини. Спочатку досліджуваний фразеологізм означав людину з розщепленим коміром сорочки, людину, яка не боїться показати, що у неї за пазухою [2, 175].

Коли у людини зовсім немає грошей, про неї говорять: *копійки нема за душею* [13, 962]. Походження цієї ФО так само пов’язане з асоціюванням душі як ямочки на шії, де “за душею” тримали гроші.

Якщо хто-небудь відчуває відразу до когось – чогось, кажуть: *душа не лежить* і навпаки. Походження фразеологізму пов’язане з образом душі як місцем, де поєднуються почуття людини.

Душу вважали надзвичайно важливою “частиною тіла” людини. Шляхом метонімічного переносу за традицією позначається сама людина, яка володіє тими чи іншими якостями. Звідси походить цілий ряд фразеологічних зворотів: *миша-ча душа* (полохлива, дріб’язкова людина, здатна

КОНЦЕПТ “ДУША” ЯК ОБРАЗНО-СМИСЛОВИЙ ЦЕНТР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

на підлість) [13, 281]; *каїнова душа* (підла, підступна людина) [13, 281]; *мотузьяна душа* (людина, позбавлена рис людської індивідуальності – боязка, непринципова) [13, 281]; *канцелярська душа*; *чорнильна душа* (сухий, бездушний працівник, бюрократ) [13, 281]; *темна душа* (той, хто таїть у собі здійснення лихих, аморальних чи небезпечних вчинків або викликає недовіру, підозріння у здійсненні таких вчинків) [13, 282]; *чиста душа*, *широка душа*, *щира душа* та інші.

Про велику кількість, щось без будь-яких обмежень говорять: *скільки душа забажає* (*зап-рагне, захоче*) або *скільки душі* (*душеньці*) *забажається* [13, 282]. Зворот виник на основі виразу їж, пий, *скільки* (чого) душа забажає. Можливо, він пов’язаний з євангельським текстом: “І скажу душі моїй: душе! Багато добра лежить у тебе на довгі роки: покійся, їж, пий, веселися!” (Лука, 12, 19) [2, 175].

Усталений зворот *всією душею / серцем* – любити, вірити щиро, гаряче; співчувати [ФСУМ, 283; 798] вважається неточною калькою з французької *de tout son coeur* [14, 33]. “Французьке походження виразів *всім серцем, всією душею* (зі словами *любити, вірити, співчувати, розуміти* тощо) так само стало типовим позначенням світорозуміння духовних і вольових якостей українського народу, його ментальності – виявів у категоріях рідної мови розуміння культурно-мовної спільності зовнішнього й внутрішнього світу”, – пише В.Д. Ужченко [12, 398]. І далі: “Виокремимо широкоживану структурну модель “ад’єктив + субстантив в орудному відмінку” на означення інтенсивності вияву ознаки: *чистим серцем, щирим серцем, усім серцем; м’який серцем, гарячий серцем, з розкритим серцем, з легким серцем; всією душею, щирою душею, з відкритою душею, з дорогою душею* тощо” [Там само]. Не можна не погодитися з думкою В.Д. Ужченка, що часом етимологам просто бракує українського матеріалу або не всі українські словники його фіксують.

Безеквівалентними усталеними зворотами є прислів’я та приказки: *скупому душа дешевше гроша* [8, 58]; *душа міру знає: вип’є, а потім лежить* [8, 94]; *пішла душа в п’ятки* [8, 96]; *горда душа в убогому тілі* [8, 165]; *бідна душа без гроша* [8, 180]; *не дасть душі пропасти – треба вкрати*; *душа спати не ходить*; *приємна душа і з ковша*; *скатертина душа ненажерлива: хоч скільки годуй, то не нагодуєш*; *Бог мені душу дав, а ти не маєш права відбрати* (Франко) та інші.

Можна сказати, що витоки всіх зображувально-виражальних мовних засобів можна дошуку-

вати в пронесених народом крізь віки образних порівняннях. Як відомо, стійкі народні порівняння широко включаються у збірники прислів’їв та приказок. Стійкі порівняння, що базуються на концепті *душа*, часто містять у своєму складі такі компоненти, як *Бог, гріх, пекло* і т.п.: *як Бог на душу покладе* (не сплановано, як прийдеться) [16, 16].

Серед фразеологічних одиниць, побудованих на основі концепту *душа*, важливе місце посідають крилаті вислови. Афористика однаково дотична до логіки і філософії, публіцистики і ораторського мистецтва. Синтезуючи в собі знання і досвід усіх наук, вона виконує комунікативну функцію: між людьми, між народами і расами, між поколіннями.

Концепт *душа* став образно-смысловим центром таких крилатих висловів: *Душа людини є така потаємна і мінлива, що жодною силою її не можна розгадати, ані зрозуміти* (Феофан Прокопович); *Душа є більше там, де любить, ніж там, де живе* (Григорій Сковорода); *Для гордої і владної душі життя і воля – на горі високій* (Леся Українка); *Людська душа – це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий уже, більше не вміститься* (Олександр Довженко); *Сердяться слабкі душі, сильні – ненавидять або прощають* (Григорій Тютюнник); *Виливаючи душу, пам’ятай, що людина – не помийна яма* (Євген Дудар); *Душа – єдина на землі держава, де є свобода чиста, як озон. Кордон душі проходить над світами, а там нема демаркаційних зон* (Ліна Костенко); *В здоровому тілі здорова душа, та часто буває не варта гроша...* (Іван Франко); *Пізнання душі багато у чому сприяє пізнанню самої істини* (Аристотель); *Велич душі має бути ознакою всіх людей* (Сенека Луцій Анней); *Душа людини – це її справи* (Генріх Ібсен); *Будь-яка душа вимірюється розмірами своїх прагнень* (Гюстав Флобер); *Душа і розум – одне і те саме* (Демокрит) [1, 131 – 132].

Висновки. Без перебільшення можна сказати, що кожна культура, по-своєму моделюючи мовний образ світу і категоріально-семіотичний код (етнокультурні знання, рід занять, звичаї, вірування, міфологію), своєрідно виокремлює, лінгвалізує і модифікує певні ділянки, релевантно-об’єктивні чи вибірково-субактивні фрагменти довкілля.

Для кожної моделі світу характерним є наявність певних універсальних елементів, що створюють сітку координат світобудови людини, той каркас, у якому людина самореалізує свою сутність. Такі поняття, як *душа, серце, розум,*

